

УДК 343.985.2

Катерина Беляєва,*канд. юрид. наук, журналіст,
Редакція «Судово-юридична газета»*

ВІДТВОРЮВАНІСТЬ ПСИХОЛОГІЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ В ДОСУДОВОМУ РОЗСЛІДУВАННІ ЯК КРИТЕРІЙ ОБ'ЄКТИВНОСТІ ЙОГО РЕЗУЛЬТАТУ

Стаття присвячена аналізу верифікованості психологічного експерименту в досудовому розслідуванні як тактичного прийому, що застосовується з метою виявлення інформаційної обізнаності особи; визначенню критерію об'єктивності психологічного експерименту в досудовому розслідуванні; формулюванню висновків і пропозицій, спрямованих на вдосконалення тактики взаємодії слідчого з іншими учасниками досудового розслідування.

Ключові слова: психологічний експеримент, тактика, тактичний прийом, правомірність, психіка, подразник, домінанта, психофізіологічна реакція, нервове збудження, поведінкові прояви.

Сьогодні змінюється характер та масштаб злочинності. Це зумовлено появою новітніх технологій, розширенням спектру інформаційного простору в тому числі і через мережу Інтернет, оприлюдненням результатів досліджень технічного та технологічного характеру. Знижується якість розслідування справ органами досудового слідства. Керуючись різними мотивами, найпоширенішими з яких є страх, корисливі або особисті мотиви, не бажають співпрацювати зі слідством такі учасники кримінального процесу, як очевидці, свідки, потерпілі, а іноді й експерти та інші будь-яким чином обізнані особи. Тому у багатьох випадках слідчий, збираючи інформацію, стикається з надзвичайно малою кількістю матеріальних слідів злочину, що є недостатнім для відтворення повної картини минулої події.

Відповідно, вимогою сьогодення є вивчення іншого типу слідів, залишених у свідомості осіб, які так чи інакше мають відношення до злочину. На відміну від інформації, що міститься у матеріальних слідах і може бути знищена під впливом об'єктивних чи суб'єктивних чинників, інформація, локалізована у свідомості особи, не підлягає знищенню і може бути відібрана слідчим у ході взаємодії з метою використання її як доказової або орієнтовної.

Окремі рекомендації щодо цього були надані в роботах О. Я. Баєва, В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, Л. В. Бертовського, С. М. Богомолової, О. М. Васильєва, В. О. Васильєвої, В. Г. Гончаренка, А. В. Дулова, М. І. Єнікєєва, Г. О. Зоріна, Є. П. Іщенко, М. М. Китаєва, В. І. Комісарова, В. О. Коновалової, В. Г. Лукашевича, В. О. Образцова, О. Р. Ратінова, М. А. Селіванова Ю. В. Чуфаровського, В. Ю. Шепітька та інших учених-криміналістів.

Одним із тактичних прийомів, спрямованих на виявлення обізнаності особи, є психологічний експеримент у досудовому розслідуванні. Зазначимо те, що термін «психологічний експеримент» або подібний до нього термін «емоційний експеримент» вже неодноразово

застосовувалися науковцями. Так, О. О. Закатов вважає емоційним експериментом дію, у ході якої слідчий навмисно створює умови, за яких різко змінюється емоційний стан особи, яку допитують, що часто тягне за собою певні фізіологічні реакції. Метою такої дії є виявлення змін в емоційному стані, наступний аналіз та використання у допиті цієї виявленої зміни [3, с. 110].

В. А. Образцов під психологічним експериментом розуміє пред'явлення так званих «німих свідків», тобто демонстрацію предметів матеріального світу, які так чи інакше мають відношення до встановлюваного факту за відсутності вербального супроводження, як це звичайно робиться у разі офіційного пред'явлення речового доказу [6, с. 549].

Ф. М. Сокиран, говорячи про прийоми виявлення злочинної обізнаності, що мають велику ефективність у виявленні, збиранні та використанні доказів, називає «психологічний експеримент для виявлення злочинної обізнаності» [9, с. 16, 20].

Відповідно до цього психологічним експериментом у досудовому розслідуванні можна вважати цілеспрямоване втручання слідчого у діяльність процесуального опонента шляхом пред'явлення матеріального або нематеріального подразника, здатного впливати на його психіку та викликати зміни психологічних станів, з метою встановлення причинно-наслідкового зв'язку, детермінованого розпізнаванням пред'явленого подразника визначеною особою.

Аналізуючи вимоги, поставлені вченими та практичними працівниками до тактичного прийому, серед яких відзначають правомірність, наукову та практичну обґрунтованість, доступність, етичність [1, с. 213-214; 5, с. 467-469], ми виокремимо три з них, які, на нашу думку, всебічно висвітлюють проблему застосування психологічного експерименту в досудовому розслідуванні – законність, етичність, об'єктивність.

Застосування психологічного експерименту слідчим відповідно до вимог законності та

етичності обумовлюється приписами чинного законодавства, згідно з якими забороняється: обман, приниження честі та гідності особи, посягання на її життя або здоров'я, спонукання до обмови інших осіб або до самообмови, позбавлення можливості свободи вибору своєї позиції у спілкуванні, висловлюваннях, вчинках, поведінці, якщо певні обмеження прямо не передбачені законом [2, с. 423]. Водночас слід зазначити, що дотримання усіх названих вимог не забезпечує об'єктивності оцінки результатів проведення психологічного експерименту, оскільки:

1) предметом психологічного експерименту є психіка особи-об'єкта, що являє собою складне динамічне утворення, детерміноване багатьма внутрішніми та зовнішніми факторами;

2) слідчий не в змозі передбачити та виключити вплив зовнішніх і внутрішніх факторів, що потрапляють у поле діяльності особи під час взаємодії з пред'явленим подразником та не відповідають меті психологічного експерименту;

3) реакцію особи-об'єкта слідчий сприймає суб'єктивно, спираючись на професійні, психологічні, комунікативні навички та керуючись власним переконанням.

Відповідно до цього в рамках нашого дослідження постає необхідність визначення критеріїв об'єктивності психологічного експерименту в досудовому розслідуванні.

Звертаючись до класичного психологічного експерименту, проблема об'єктивності якого висвітлюється підрізними куцатами зору, мивідзначимо наявність загального критерію, з яким погоджуються усі науковці [напр., 4, с. 32; 10, с. 314]. Таким спільним критерієм об'єктивності для експериментів у будь-якій науковій галузі взагалі та для класичного психологічного експерименту зокрема є відтворюваність – можливість повторних досліджень з отриманням тих самих феноменів та закономірностей шляхом багаторазового виміру фізичних величин за схожих умов, завдання бажаних значень вихідних змінних, їх зміни в обраних масштабах, фіксування або усунення впливу тих факторів, залежність від яких у даний момент не досліджується [4, с. 32; 8, с. 95].

Розглядаючи психологічний експеримент у досудовому розслідуванні, ми маємо зазначити неможливість його відтворення у тому обсязі, який передбачений для відтворення класичного психологічного експерименту, що пояснюється виключною індивідуальністю психологічного експерименту в досудовому розслідуванні – інструмент, умови та об'єкт експерименту визначаються відповідно до предмета розслідування і вичерпують себе після закінчення тактичної комбінації; неможливістю повного контролювання, а також у разі потреби повного відтворення умов, супутніх проведенню психологічного експерименту в досудовому розслідуванні; відсутністю надання попередньої інструкції з боку слідчого особі-об'єкту щодо напрямку її діяльності в ході психологічного експерименту.

Саме тому, говорячи про можливість відтворення психологічного експерименту в досудовому розслідуванні, ми маємо виходити із загальних характеристик функціонального

стану процесів регуляції у фізіологічних системах, що забезпечують психічну діяльність, та послугуватись правилом: якщо особа вступає у взаємодію з пред'явленим подразником (побачить, почує, відчує), то результатом цієї взаємодії стане внутрішній психофізіологічний процес, суттєві особливості якого будуть доступні для об'єктивного спостереження.

Взаємодія особи-об'єкта з пред'явленим адекватним подразником забезпечується загальними принципами сприйняття, зокрема принципом резонансу, відповідно до якого примає сприйняття має те, що найповніше відповідає інтересам особи в даний момент, та принципом обережності (швидше сприймається те, що становить загрозу), які характеризують так звану настанову – термін, уведений грузинським психологом Д. М. Унадзе. Згідно з теорією настанови, коли виникає певна потреба, суб'єкт, пише він, намагається встановити певне відношення до навколишньої дійсності – до ситуації задоволення цієї потреби – для того, щоб насправді задовольнити потребу, що виникла. Дійсність, зі свого боку, як ситуація задоволення наявної потреби, діє безпосередньо не на окремі процеси, психічні чи фізіологічні, що мають місце в організмі – носії цієї потреби, а на живий організм у цілому, на суб'єкта діяльності, породжуючи в ньому відповідний цілісний ефект. Ефект цей може являти собою лише деяке цілісне суб'єктне (не суб'єктивне) відображення дійсності, як ситуація задоволення даної потреби, – відображення, яке має трактуватись як передумова та керівництво до всієї подальшої діяльності суб'єкта, як настанова, що спрямовує дану поведінку в бік відображення навколишньої дійсності [7, с. 15-160; 11, с. 158]. Відповідно до цього в кожний момент у психіку особи, яка (особа) діє за певних умов, потрапляє з навколишньої дійсності і переживається нею з достатньою ясністю лише те, що відповідає актуальній настанові.

Виходячи з того, що актуальною настановою особи-об'єкта психологічного експерименту в досудовому розслідуванні є збереження таємниці своєї злочинної обізнаності, що, на її думку, сприяє захисту її інтересів, ми можемо стверджувати, що подразник, який гіпотетично може загрожувати збереженню цієї таємниці, а отже, й інтересам особи, буде обов'язково виділений з інформативного потоку.

Активізація внутрішніх фізіологічних процесів, що відрізнятимуться за своїм наповненням та коефіцієнтом емоційності від фізіологічних процесів, які мали місце до впізнання подразника, забезпечується попередньою взаємодією особи з подразником, в ході чого в її свідомості утворюється домінанта, принцип якої, як зазначає О. О. Ухтомський, є фізіологічною основою акту уваги і предметного мислення [12, с. 20].

Оскільки домінанта залишає в центральній нервовій системі стійкий слід, характерними її ознаками є інертність – здатність до підтримання при зміні зовнішнього середовища і відсутності минулих переживань; інерція – сформована колись домінанта, здатна до відтворення.

Такі стійкі домінанти мають назву вищих кортикальних і визначаються констеляцією центрів підвищеної збудженості в спинному та головному мозку. Більше або менше відтворення попередньої констеляції, підсумовує О. О. Ухтомський, яке відповідає пережитій домінанті, призводить до того, що вона (домінанта) переживається в одному випадку у вигляді спрощеного символу (психологічне згадування) з мало помітним збудженням нервових центрів, в іншому – у вигляді розповсюдженого збудження з усіма попередніми судинними і секреторними явищами, надовго займаючи собою роботу центрів та витісняючи з них інші реакції [12, с. 24, 60-61]. Відповідно до того, що, як правило, злочин для особи, що його скоїла, була присутня під час його скоєння або обізнана іншим чином, є подією неординарною, а тому має багате негативне емоційне наповнення, зумовлене численними зовнішніми (необхідність вчинення або утримання від певних дій, необхідність присутності або відсутності на місці події чи у будь-якому іншому місці, необхідність надмірної фізичної активності – біг, боротьба, подолання перепон тощо) та внутрішніми (необхідність відмовитись від попередніх етичних та правових уявлень, страх, розгубленість) факторами, ми можемо стверджувати, що впізнання подразника призведе до наслідків саме другого випадку.

Збільшення м'язової напруги, пришвидшення серцебиття, підвищення артеріального тиску та нервового збудження, зменшення слиновиділення, підсилення потовиділення, збільшення вмісту глюкози у сироватці крові, збільшення секреції соляної кислоти у шлунку, зміни хвильової активності мозку тощо забезпечує наявність зовнішніх поведінкових або фізіологічних проявів особи-об'єкта, доступних для об'єктивного спостереження слідчим.

Таким чином, об'єктивність результату психологічного експерименту з наукової позиції підтверджується можливістю його багаторазового відтворення іншими суб'єктами за інших

умов. Для відтворення психологічного експерименту в досудовому розслідуванні достатнім є відтворення механізму «подразник – реакція», зумовленого універсальними психофізіологічними процесами, що стає можливим за умови наявності адекватного подразника та особи-об'єкта.

Список використаних джерел:

1. Балашов Д. Н. Криміналістика : учебник / Д. Н. Балашов, Н. М. Балашов, С. В. Маликов. – М.: ИНФРА-М, 2005. – 503 с.
2. Гончаренко В. Г. Вибране / В. Г. Гончаренко. – К.: Прецидент, 2011. – 791 с.
3. Закатов А. А. Ложь и борьба с нею / А. А. Закатов. – Волгоград: ВСИИ МВД СССР, 1984. – 139 с.
4. Корнилова Т. В. Экспериментальная психология: Теории и методы : учебник / Т. В. Корнилова. – М.: Аспект Пресс, 2002. – 381 с.
5. Криміналістика : учебник / [Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская]; под ред. Р. С. Белкина. – М.: НОРМА, 2000. – 990 с.
6. Криміналістика : учебник / под ред. В. А. Образцова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юристъ, 2002. – 735 с.
7. Костицкий М. В. Введение в юридическую психологию: методологические и теоретические проблемы / М. В. Костицкий. – К., ВИЩА ШКОЛА, 1990. – 259 с.
8. Крюков В. В. Информационно-измерительные системы : учебное пособие / В. В. Крюков. – Владивосток: ВГУЭС, 2000. – 102 с.
9. Сокиран Ф. М. Сучасні концепції психологічного впливу на досудовому слідстві : монографія / Ф. М. Сокиран; за ред. В. Г. Гончаренка. – К.: НАВСУ–НТВ Правник, 2002. – 172 с.
10. Теплов Б. М. Об объективном методе в психологии / Б. М. Теплов // Избранные труды. – М.: Педагогика, 1985. – Т. 2. – 360 с.
11. Унадзе Д. Н. Психология установки / Д. Н. Унадзе – СПб.: Питер, 2001. – 416 с.
12. Ухтомский А. А. Доминанта. Статьи разных лет. 1987-1939 / А. А. Ухтомский. – СПб.: Питер, 2002. – 448 с.

Статья посвящена анализу верифицируемости психологического эксперимента в досудебном расследовании как тактического приема, применяемого с целью выявления информационной осведомленности лица; определению критерия объективности психологического эксперимента в досудебном расследовании; формулировке выводов и предложений, направленных на совершенствование тактики взаимодействия следователя с другими участниками досудебного расследования.

Ключевые слова: психологический эксперимент, тактика, тактический прием, правомерность, психика, раздражитель, доминанта, психофизиологическая реакция, нервное возбуждение, поведенческие проявления.

The article is devoted to the analysis of the verifiability of the psychological experiment in pre-trial investigation, as a tactical technique used to identify the information awareness of a person; criterion of the objectivity of the psychological experiment in the pre-trial investigation; formulation of conclusions and proposals aimed at improving the tactics of interaction of the investigator with other participants in the pre-trial investigation.

Key words: psychological experiment, tactics, tactical reception, legitimacy, psyche, stimulus, dominant, psychophysiological reaction, nervous excitement, behavioral.

